
Демографічна статистика не може відповісти на питання, чому стався голодомор. Проте вона відповідає на питання про те, хто був на прицілі у влади – селяни чи українці? Щоб відповідь була

правильною, треба вміти поставити це питання. Курс на “розгорнуте будівництво соціалізму по всьому фронту” мав два зрізи – класовий і національний. Терор голодом був одним з методів будівництва „соціалізму” на селі. Українське село чинило найбільший опір колективізації. Звідси випливає відповідь: український голод мав обидва зрізи.

Статистичні таблиці, створювані на основі даних, що збиралися органами ЗАГС, непереконливі, коли йдеться про кількість жертв голоду. Проте вони дають відповідь на питання про національну приналежність померлих. Статистика смертності в національному розрізі за 1933 р. виглядає таким чином:⁹⁴

Таблиця 8

Національність	місто (тис.)	село (тис.)	всього (тис.)
українці	111,8	1 440,4	1 552,2
росіяни	33,2	51,8	85,0
євреї	20,1	6,9	27,0
поляки	2,8	17,9	20,7
молдавани	0,1	16,0	16,1
німці	1,7	11,5	13,2
болгари	0,2	7,5	7,7
греки	0,7	1,8	2,5
інші	60,4	124,2	184,6
всього	230,9	1 678,1	1 909,0

Аналізуючи цю таблицю, слід пам’ятати, що в ній подається як природна смертність, так і смертність від голоду. Спрямований проти українського села терор голодом захопив усіх, хто проживав у ньо-

му. У формах звітності за національною ознакою була зареєстрована більша кількість смертей, ніж у формах природного руху (1850,3 тис. чоловік). Частка українців серед загиблих приблизно відповідає їх питомій вазі у сільському населенні республіки. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах. Тому воно постраждало від голоду в таких же пропорціях, як українці. Євреї мешкали більшою частиною у містах. Тому смертність серед них мало відрізнялася від нормальної. Переважна більшість росіян теж проживала в містах. Серед порівняно нечисленного населення в російських селах зареєстрована основна частина померлих. Треба прийняти до уваги, що облік смертності в містах майже не зазнав деформацій і тому був відносно повним. Навпаки, в селах органи ЗАГС спромоглися зареєструвати менше половини смертних випадків. Все це вказує на те, що терор голодом цілив своїм вістрям не в етнічних українців, а в сільське населення. Це висновки, які можна зробити, аналізуючи статистику голоду всередині УСРР як політико-адміністративної одиниці.

Розглядаючи географію голоду в масштабах всієї країни, слід пам'ятати таке. Коли заготівельники викачували весь хліб, то в добре поставлених селянських садибах залишалися інші продукти харчування, і люди не гинули з голоду. Навіть в бідняцьких господарствах, де хліб завжди був основним продуктом харчування, з голоду гинули не всі. Таблиця 6 показує, що в першій половині 1932 р. в селах пограбованої хлібозаготівельниками України народжуваність перевищувала смертність в усі місяці, крім останнього передврожай-

ного – червня. Картина змінилася, коли надзвичайна хлібозаготівельна комісія під керівництвом В.Молотова вдалася до конфіскації всіх продуктів харчування у “боржників”. Кількість померлих, як показує табл. 6, у першій половині 1933 р. почала різко переважати число новонароджених. Знову-таки слід пам’ятати, що в цьому році, на відміну від попереднього, була зареєстрована лише частина смертних випадків. Отже, величезна смертність в статистиці органів ЗАГС вказує на те, що надзвичайні комісії у даному регіоні не обмежувалися викачуванням хліба, а конфіскували в селянських садибах все їстівне підряд, тобто здійснювали щодо “боржників” терор голодом. Конфіскація всього продовольства викликала переростання голоду в голодомор.

Розглянемо сім регіонів Європейської частини СРСР, в яких за відомостями ЦУНГО кількість смертей в 1933 р. перевищувала кількість народжень. Це досить формальний критерій, проте він безпомилково засвідчує наявність голоду в даному регіоні. Якщо розташувати регіони в порядку зменшення цього показника, то ми одержимо таку картину (в тис. чоловік):⁹⁶

Таблиця 9

регіон	місто	село	разом
Українська РСР	-116,6	-1342,4	-1459,0
Північно-Кавказький край	-63,9	-227,1	-291,0
Нижньо-Волзький край	-54,5	-108,6	-163,1
Центральна Чорноземна область	-23,1	-39,2	-62,3
Уральська область	-40,1	5,5	-34,6
Середньо-Волзький край	-29,1	13,7	-15,4
Північний край	-7,1	1,6	-5,5

Слід звернути увагу на те, що в цій розробці показник природного руху населення України трохи інший, ніж у табл. 5. Коливання цієї цифри пояснюються різними варіантами статистичної виборки.

Сукупність наведених даних має два зрізи. Зупинимося спочатку на першому. Якщо ознакою голодування вважати перевищення смертей над народженнями, тобто показник природного руху зі знаком “мінус”, то у хлібовиробляючих регіонах голод охоплював сільську місцевість, звідки викачували зерно, а у хлібоспоживаючих регіонах – міста, зняті з державного постачання через дефіцит хліба.

Другий зріз картини голоду в Європейській частині СРСР визначається колосальним переважанням України і, до певної міри, – Північно-Кавказького краю за рівнем смертності. В реальному житті це переважання було ще більшим, ніж показує таблиця. Адже якраз в Україні органи ЗАГС зареєстрували не більше половини голодних смертей, тому що їхня робота була дезорганізована голодом. Якби можна було виділити Кубанський округ, то його показники негативного природного руху наблизилися б до українських. У цій таблиці кубанські показники розчиняються в більш благополучних показниках інших округів Північно-Кавказького краю.

Різницю між голодом і голодомором добре показує зіставлення двох регіонів, де діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії – України і Поволжя. У двох поволзьких краях, які охоплювали територію сучасних п'яти областей (Волгоградської, Оренбурзької, Пензенської, Самарської і Саратовської) сукупною площею 435 тис. кв. км., померло від голоду, за розрахунками московського історика

В.Кондрашина, 366 тис. чоловік⁹⁶. В Україні, площа якої до 1939 р. становила 450 тис. кв. км., від голоду померло, без округлення цифр, 3238 тис. чоловік, тобто на порядок більше. Таблиця 9 свідчить, що в Середньо-Волзькому краї від голоду постраждали зняті з державного постачання міста, а в сільській місцевості народжуваність перевищувала смертність. У поволзькому селі надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з П.Постишевим не застосувала терору голодом. Тут у селах забрали тільки зерно.

Терор голодом було застосовано тільки в двох регіонах Радянського Союзу – в УСРР і на Кубані. Національна спрямованість терору голодом визначається тим, що в обох регіонах чисельність українців у складі населення перевищувала дві третини.

Якщо до 1933 р. сталінська тоталітарна держава здійснювала масові репресії за соціальною ознакою, то від 1933 р. розпочався терор за національною ознакою. В Україні він був спрямований одночасно проти селян (терор голодом) і проти національної інтелігенції (масові арешти). За своїми масштабами арешти 1933 р. (124 463 чоловік) мало поступалися арештам 1937 р. (159 573 чоловік) і перевищили арешти 1938 р. (106 096 чоловік)⁹⁷.

Підбиваючи підсумки своїм дослідженням природного руху населення Європейської частини СРСР у 1933 р., І.Кисельов зробив майже афористичний висновок: “Якщо на Україні в негативному прирості основною складовою була величезна смертність, то по РСФРР головний вклад у зменшення (чисельності населення – Авт.) – 70% – внес-

ло зниження народжуваності”⁹⁸.

Особняком стоїть казахстанська трагедія, яка за своїми відносними масштабами (у співставленні з чисельністю етносу) набагато перевищує українську і навіть кубанську. В.Жиромська наводить в своєму дослідженні доповідну записку начальника Казахського УНГО М.Саматова від 14 січня 1937 р. Пояснюючи жахливі результати перепису 1937 р., він заявив, що сільське населення Казахстану за період з 1 липня 1930 р. по 1 червня 1933 р. зменшилося на 3 379,5 тис. чоловік. Лише в двох республіках перепис 1937 р. зафіксував зменшення населення порівняно з 1926 р. – в Україні (на 2%, в тому числі по селу – на 20%) і в Казахстані (на 16%, в тому числі по селу – на 31%)⁹⁹.

Проте в казахстанській трагедії нема елементів терору голодом. Вона цілком пояснюється безвідповідальністю влади, яка насильницькими засобами “посадила” кочовиків на землю. Непристосовані до хліборобської праці, казахи почали гинути від голоду.

Розглянемо тепер географію голоду всередині УСРР. Матеріали ЦУНГО Держплану СРСР дають таку динаміку смертності по областях республіки (табл. 10)¹⁰⁰.

На основі таблиці 10 можна співставити питому вагу кожної області в загальнореспубліканському обсязі смертних випадків у 1933 р. у порівнянні з найбільш віддаленими з обох сторін від року голодомору датами, 1927-1928 рр. і 1935-1936 рр. Одержуємо такий ряд цифр (у процентах до загальної кількості смертних випадків по УСРР, прийнятої за 100):

Таблиця 10

Динаміка смертності по УСРР (між переписами 1926 і 1937 рр.)

Роки		1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
УСРР	тис. %	522,6 100	495,7 100	538,7 100	538,1 100	514 100	668,2 100	1850,3 100	483,4 100	341,9 100	361,3 100
Київська обл.	тис. %	104 19,1	99,9 20,2	106,9 19,8	113,0 21,0	103 20,2	161,3 24,1	495,4 26,8	88,8 18,4	57,5 16,8	66,8 18,5
Чернігівська обл.	тис. %	54,6 10,5	50,9 10,3	53,8 10,0	47,2 8,8	49,0 9,5	58,2 8,7	117,3 6,3	64,3 13,3	32,2 9,7	37,2 10,3
Вінницька обл.	тис. %	86,4 16,5	77,9 15,7	81,9 15,2	84,8 15,8	76,8 14,9	95,2 14,2	268,5 14,5	78,3 16,2	62,9 18,4	59,7 16,5
Харківська обл.	тис. %	101 19,5	94,1 19,0	109,1 20,3	1-2,0 19,0	104 20,2	126,1 18,9	481,9 26,0	69,4 14,4	49,5 14,5	57,0 15,8
Дніпропетр. обл.	тис. %	56,7 10,9	56,6 11,4	60,1 11,2	60,6 11,2	55,7 10,8	66,2 9,9	176,7 9,6	52,5 10,9	38,8 11,4	40,1 11,1
Одеська обл.	тис. %	52,6 10,0	51,2 10,3	51,6 9,6	52,6 9,8	46,4 9,0	57,9 8,7	159,3 8,6	39,2 8,1	34,5 10,1	31,9 8,8
Донецька обл.	тис. %	55,7 10,7	54,5 11,0	65,2 12,1	65,4 12,2	67,5 13,1	88,3 13,2	119,0 6,4	79,4 16,4	57,8 16,9	61,2 16,9
МАСРР	тис. %	10,2 2,0	10,6 2,1	10,1 1,9	12,7 2,4	11,3 2,2	15,0 2,2	32,2 1,7	11,5 2,4	7,7 2,3	7,4 2,1

Таблиця 11

Області	1927-1928 рр.	1933 р.	1935-1936 рр.
Київська	19,7	26,8	17,7
Чернігівська	10,4	6,3	10,0
Вінницька	16,0	14,5	17,4
Харківська	19,2	26,0	15,1
Дніпропетровська	11,6	9,6	11,3
Одеська	10,2	8,6	9,5
Донецька	10,8	6,4	16,9
МАСРР	2,1	1,8	2,1

З таблиці 11 можна побачити, що голодомор був найтяжчим у двох областях – Київській і Харківській. Питома вага цих областей в загальнореспубліканській смертності настільки підвищилася у 1933 р., що всі інші області за цим показником пішли різко вниз.

Причини найтяжчого становища цих областей під час рукотворного голоду встановлюються методом виключення. Менше постраждали прикордонні райони (Вінницька обл., МАСРР). Саме через їх прикордонний характер власті побоювалися вилучати у селян – “боржників” по хлібозаготівлях абсолютно все продовольство. Менше страждали селяни Чернігівщини внаслідок “прозорості” кордону з Білорусією у поліських лісових і болотяних нетрях. Крім того, Полісся мало певні продовольчі ресурси, які можна було одержати шляхом збиральництва – рибу, ягоди, гриби. Менше страждала від голоду Донецька область. Тут багато селян або їх родичів працювали на шахтах, тобто користувалися картко-

вою системою постачання. Одеська, Дніпропетровська Київська і Харківська області були позбавлені названих переваг, а тому постраждали найбільше.

Демографічна статистика показує, що у 1936 р. рівень смертності був істотно менший, ніж у 1927 р. по всіх областях, за винятком Донецької. Під час голодомору гинули передусім люди старшого і похилого віку, які за нормальних умов дають основну частину смертних, випадків. Істотне скорочення цієї вікової групи після голодомору зумовило загальне зниження смертності. У Донецькій області вплив голоду на структуру народонаселення був меншим, і питома вага найстаршої вікової групи не зазнала істотного зменшення. Відповідно смертність залишалася на рівні кінця 20-х рр.